

УДК: 82.09 (001.4)

О. А. Вісич,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

ГЕНЕЗА СУЧАСНОЇ КОНЦЕПЦІЇ МЕТАДРАМИ

В статті здійснюється огляд сучасних літературознавчих досліджень, присвячених метадромі. Доведено, що поетика метадромі має довгу історію жанрової і концептуальної еволюції. Важливо, що в певних драматичних текстах зберігається особливо загострене відчуття світу з його діалогічність, абсурдність, подвоєність і саморефлексивність, що, зрештою, зумовлює їхню метадроматичність. У статті наголошується на необхідності введення в активний літературознавчий обіг вітчизняної науки терміну «метадрама» з огляду на численні приклади використання метадроматичної поетики в українських п'єсах.

Ключові слова: метадрама, п'єса в п'єсі, ілюзія, умовність, саморефлексія драми.

ГЕНЕЗИС СОВРЕМЕННОЙ КОНЦЕПЦИИ МЕТАДРАМЫ

В статье осуществляется обзор современных литературоведческих исследований, посвященных метадроме. Доказано, что поэтика метадромы имеет долгую историю жанровой и концептуальной эволюции. Важно, что в определенных драматических текстах сохраняется особенно обостренное восприятие мира с его диалогичностью, абсурдностью, раздвоенностью и саморефлексивностью, что, в конечном итоге, обуславливает их метадроматичность. В статье подчеркивается необходимость введения в активный литературоведческий оборот отечественной науки термина «метадрама», учитывая многочисленные примеры использования метадроматической поэтики в украинских пьесах.

Ключевые слова: метадрама, пьеса в пьесе, иллюзия, условность, саморефлексия драмы.

GENESIS OF CONTEMPORARY CONCEPT OF METADRAMA

This article provides an overview of contemporary literary studies devoted to metadrama category. It is emphasized that metadrama relates to the concepts of postdramatic theatre (Lehmann) and metatheatre (Able). The last one is the theatre that is oriented on itself. Metadrama as a theoretical term is the heritage of post-structuralism. However, as a literary phenomenon metadrama has a considerably longer history confirmed by numerous studies of Shakespeare texts in this perspective. The focus of the article is given to work Richard Hornby «Drama, Metadrama and Perception» (1986). The author first gives the profound interpretation of the main varieties of metadrama: play within the play, the ceremony within the play, the role within the role, literary and life references, self-reflection theatre etc.

The article also defines a range of various approaches to the studying of the metadrama and their representants in the world of literary theory. The main features of this topic in the national literary criticism are figured out.

It's proved that poetics of metadrama had a long period of a genre and conceptual evolution. It is of high importance that certain dramatic texts have an especially heightened sense of the world with its dialogue, absurdity, duality, accented conventions. A distinctive feature of the metadramatic text is self-reflection which is aimed at increasing the number of «realities» of the work by its reflection.

Keywords: metadrama, play within the play, illusion, conventions, self-reflection of a drama.

Упродовж останніх десятиліть теоретична думка в мистецтвознавстві послідовно тримає у фокусі новаторство експериментального театру. Дослідники зауважили тяжіння сучасного театру до позадіалогічного семіотичного простору, авангардної деструкції, різноманітного фронту новацій, які на межі останніх століть спонукали появу нових термінів та категорій. У 1999 р. Г.-Т. Леманн (Німеччина) опублікував книгу «Постдраматичний театр» [12], яка стала справжньою подією і віхою в рецепції поступу сценічного мистецтва. Ця книга є спробою осмислення провідних тенденцій в європейському та американському театрі, інвентаризацією його розмаїтих функцій. Г.-Т. Леманн наголошує, що сучасне життя поступово стає все більш театралізованим у класичному сенсі цього слова, відтак самоцінністю стає не конфлікт, а унікальність живого діалогу виконавців і глядачів. Однак театр як реальна віртуальність, попри відмову від «текстоцентризму», залишається театром драми, яка, хоч і стає більш візуальною, має статус рівноправного елементу дійства. Не безпідставно театрознавець А. Липківська стверджує: «Нове покоління режисерів теж дуже прискіпливе до вибору літературного матеріалу... та, за всієї вольності поводження з текстом, не відривається від нього остаточно, а працює у діалозі з ним (більш чи менш рівноправному – інше питання)» [4, с. 919].

Нині особливо актуальною стає проблема взаємин літературного першоджерела та сценічного тексту, конфігурація яких збагачує свою семантику завдяки грі і заслуговує ґрунтовного інтертекстуаль-

ного осмислення. Пальму першості у цьому напрямку студій слушно віддають театрознавцям. Деякі їхні узагальнення інспірували нові горизонти в працях дослідників теорії драми, спонукали до поглибленого вивчення дзеркальних констатацій на рівні тексту, зокрема на рівні метажанру.

У другій половині ХХ ст. в науковий обіг міцно увійшло поняття *метатеатр*, під яким прийнято розуміти «театр, проблематика якого звернена до самого театру і який розповідає сам про себе. Різновид метатеатру – *театр у театрі*. В іншому значенні метатеатр – це театр, який «знає», що він – театр, і не приховує цього від глядача» [2, с. 327].

У філософському сенсі терміном метатеатр позначають руйнування кордону між твором і життям, між художнім і нехудожнім дискурсом, зрівняння в правах різних світів, отож до певної міри метатеатр є синонімічною формою антитеатру. Натомість метатеатр у сценічному мистецтві розглядають не лише як новацію доби абсурдистських захоплень, а феномен, що має глибоке коріння, історичну тяглість. Втім, спроби окреслення цього явища з'явилися лише у ХХ ст., коли прийоми метатеатру стали масово застосовуватись режисерами-новаторами. Особливо важливий внесок у руйнування так званої «четвертої стіни» зробили режисери Р. Шехнер, В. Мейєрхольд, С. Гротовський, Е. Піскатор, Т. Брук та ін. Дослідники еволюції театральних прийомів охоче користувались терміном метатеатр, хоч нерідко трактували його по-різному, і ця багатоаспектність, а іноді і суперечливість збереглася до сьогодні. Натомість поняття метап'єса, метадрама були відсунуті на маргінеси і тривалий час залишались у тіні пошуків жанрологічних універсалій. Разом з тим поступово накопичувались спроби розглянути такі самобутні драматичні форми, як «п'єса в п'єсі», «п'єса про п'єсу», «п'єса про театр» тощо. І лише згодом жанрологи почали наголошувати на метарефлексивності та подвоєнні реальності як ключових принципах конструювання образу світу в художньому драматичному творі.

Мета цієї статті – визначити параметри розмежування понять метатеатру та метадрами, здійснити огляд основних етапів осмислення природи метадраматизму в науковій рецепції. Варто зазначити, що в українському літературознавстві проблеми метадрами опинилися у полі зору дослідників тільки в останні роки. Відомі лише поодинокі спроби означити цей перспективний напрям у вітчизняному науковому дискурсі, хоча частотність констатацій явища метадрами у доробку українських драматургів свідчить про назрілу потребу її всебічного вивчення та аналізу.

Термін метадрама належить відомому американському драматургові, есеїстові і театральному критикові Л. Ейблу (1910-2001), який вперше живий його у праці «Метатеатр: нове бачення драматичної форми» (1963). Зокрема, дослідник відмовився використовувати термін трагікомедія, оскільки вбачав у творах, що позначались цим жанром, шматки життя, які і так є театралізованими по суті («Трагедія і метатеатр: нариси про драматичну форму», 1969). Ейбл стверджував: «Метатеатр починається там, де ми розуміємо, наскільки життя не схоже на драматичне мистецтво; а може закінчитися тим, що ми усвідомлюємо незбагненну схожість життя з мистецтвом або ілюзією. Привертаючи увагу до дивних, штучних, ілюзорних – інакше кажучи, театральних явищ нашого життя, він позначає рамки і межі, які приховав би реалізм у драмі» [7, с. 133].

Такий ракурс візії змін у сценічному мистецтві до певної міри пропагували прибічники театральних експериментів 20–30-х рр. ХХ ст. Наприклад, в концепції Н. Євреїнова «Театр для себе» можна знайти чимало рис, іманентних метатеатру у пізнішому трактуванні науковців, передусім йдеться про поєднання в одному творі кілька версій сюжетної лінії чи ситуації, різних втілень персонажів, естетичну гру смислами, образами, алюзійність. Євреїнов запропонував вбачати у паяці, арлекіні єдиного героя, який не обманує, у світі суцільної брехні і фантазмагорій. Своїм опонентам він відповідав: «Ви пропонуєте надлюдину? – Я надблязня» [1, с. 18].

У літературознавстві феномен метадрами став активно досліджуватися у 70-80-х роках ХХ ст. Перші студії переважно стосувалися реінтерпретації шекспірівської драми. Так, 1971 р. вийшла праця Дж. Л. Калдервуда «Шекспірівська метадрама» [8]. Автор аналізує п'ять ранніх шекспірівських п'єс, застосовуючи новітній підхід. У вступі обґрунтовується термін метадрама, здійснюється спроба розрізнити його у контексті суміжних понять. Проявлення метадрами дослідник вбачає у «взаємовпливі мови та дії в драмі». Основною концепцією є твердження, що п'єси Шекспіра присвячені не тільки численним моральним, соціальним, політичним та іншим проблемам, але й самим п'єсам, природі власного драматичного мистецтва. Згодом науковець продовжив розробку концепції у дослідженні генріади Шекспіра та трагедії «Гамлет».

Драматург, режисер і театральний критик Т. Гарінг-Сміт здійснила перший цілісний аналіз історії популярної комедії Шекспіра «Приборкання норовливої» [10]. Простежуючи історію театральних постановок, автор фіксує сценічну і концептуальну еволюцію жанру від фарсу до метадрами. Це дослідження виходить на важливу проблему, досі не розкриту в сучасній теорії літератури: формотворчу функцію іронії у метадрамі. Особливо очевидно ця функція стає у літературі ХХ ст., що позначена «смертю комедії» та початком драми абсурду. Інтелектуальна іронія присутня не тільки у змісті, вона є наскрізним жанровим чинником.

Актуалізація метадрами в літературі, а відтак і її осмислення у літературознавстві на зламі ХХ та ХХІ ст. видається цілком природним з огляду на посилену увагу до феномену гри як чинника суспільного та психологічного життя людини. Переосмислення координат умовності призвело до того, що драма і

театр втратили монополію на сценічну вигадку (вона стала складником повсякдення) та водночас почали претендувати на територію реальності. Фактично спостерігається продовження трансформації драматичного канону: якщо триєдність місця, часу і дії була зруйнована ще в епоху романтизму, то нині прийшла черга зруйнувати кордон між п'єсою і реципієнтом, стерти межі тексту.

Для дослідників метадрами однією з основоположних праць є монографія професора Каліфорнійського університету, одного з провідних американських театрознавців Р. Хорнбі «Драма, метадрама і рецепція» (1986). У ній автор приділяє значну увагу феномену п'єси у п'єсі, церемоніалу у структурі п'єси, ролі в ролі, художньо-життєвим покликанням, саморефлексії театру тощо. Науковець вважає, що, в певному сенсі, всі драми метадраматичні, оскільки предметом зображення завжди є, волею-неволею, «комплекс драма-культура». Драматург постійно творить відповідно до власного загального уявлення про драму в цілому і водночас спирається на своє відчуття культури. Так само і реципієнт завжди пов'язує те, що бачить і чує, зі своїм глядацьким і культурним досвідом, отож драматичний твір завжди стає метадрамою на рівні сприйняття. За словами Р. Хорнбі, «метадрама не вузьке явище, обмежене кількома великими драматургами або кількома періодами театральної історії, але виникає повсякчас» [11, с. 31–32]. Поза тим дослідник визнає, що «манера, в якій конкретна п'єса є метадраматичною і ступінь, з яким метадраматизм свідомо застосовано, може широко варіюватися» [11, с. 32]. Зокрема, спостерігаючи за інтенсивністю використання прийому «п'єса в п'єсі», Хорнбі робить висновок, що частіше це відбувається у песимістично налаштованих епохах, коли домінує сприйняття життя як суцільної брехні. Наприклад, за часів Шекспіра метадрама цілком може вважатися драматургічною нормою; подібна ситуація відбувається і в постмодерні. В «оптимістичні» періоди метадрами з'являються рідко і переважно у жанрах комедії, де не ставиться питання про драматичну ілюзію.

Пародію і пастиш як втілення метадрами розглядає Р. Кон. У студії «То наближаючись, то віддаляючись: метатеатр Беккета» (1997) [9] дослідниця фіксує низку метадраматичних прийомів та класифікує їх. Вона певна, що театр нової хвилі потребує своєї драми, яка здатна на перевідкриття реальності за межами розуміння раціонального розуму, оскільки театральність – це місце зустрічі реального і вигаданого, що лише складає ілюзію абсолютного змикання.

У літературній теорії XXI ст. спостерігається чергове поживлення інтересу до вивчення метадрами. Зокрема, з'явилася низка дисертацій у США, Канаді, Іспанії, Угорщині, Росії. Заслужують уваги дослідження Д. А. Амін «Метадрама: поетика маскування в драмах 70-х рр. Альфреда Фарага» (США, 1999), Д. Кіма «*RES VIDENS*: Предмет і візія в п'єсах Семюела Беккета, Сема Шепарда і Гарольда Пінтера» (США, 2008), Дж. Д. Кондона «Гра з життям: театральність, самопостановка і проблема агенції в англійській ренесансній трагедії помсти» (США, 2009), Крісфалсусі «Від метадрами до постдраматичного театру» (Угорщина, 2010), Є. Шилова «Метадрама у творчості Керіл Черчілл» (Росія, 2011), О. Ставицький «Метадрама Г. Бюхнера і проблеми її сценічного втілення» (Росія, 2012), М. Кочрейн «Драматургія, текст п'єси і структура» (США, 2013).

Лабіринти метадраматичного світу стали об'єктом висвітлення у деяких працях українських літературознавців. Н. Малютіна у статті «Пізні комедії А. Фредро: шлях від руйнування канонів до канонізації нових тем, жанрів, прийомів» однією з перших спробувала трактувати специфічний мімізис у метадрамі, естетичну природу театральної умовності, моделювання своєрідної «квазідійсності», наголошуючи, що потреба саморефлексії театру мала місце в XIX ст., починаючи з п'єс А. Мюссе, і особливо помітною стає «в драматургії кінця XIX ст. у руслі модерністських тенденцій деміургізації авторської свідомості» [5].

Феномен метадрами перебуває у сфері наукових зацікавлень Є. Васильєва, зокрема теоретичною системністю відзначається його стаття «Метаперсонаж: спроба термінологічного обґрунтування категорії». Інтерес до метадрами проявляють О. Бондарева, Т. Вірченко, О. Когут, Н. Мірошніченко, О. Штепенко, О. Муслієнко та ін. науковці.

Нині спостерігається поживлення і в практичному застосуванні теорії метадрами до інтерпретації творів українських драматургів. Наприклад, Г. Костенко у статті «П'єса «Шантрапа» О. Саксаганського у виставі Д. Богомазова «Що їм Гекуба?»» [3] слушно розглядає крізь призму концепції «театр в театрі» драматичний жарт про провінційну трупу, що репетирує «Гамлета». У XX столітті українська література суттєво збагатилась текстами, які репрезентують національну метадраму. Причому на тлі сторіччя особливо виділяються дві хвилі – *Début de siècle* і *Fin de siècle*. Драматургія раннього модернізму яскраво засвідчує тяжіння до жанрового самоусвідомлення. У багатьох творах Лесі Українки, В. Винниченка, М. Куліша та ін. письменників наявні театралізація, обрядність, інтертекст, самофіксація, ігрові інтенції тощо. Безспідставно О. Новобранець наголошує: «Камінний господар» Лесі Українки – «це метадрама, складна філософська картина життя, в якій як живі характери сприймаються й інші персонажі (...) нові оригінальні образи з психологією та мораллю іншого віку...» [6, с. 144]. Ще багатша метадраматичними прийомами творчість українських драматургів постмодерної доби. П'єси З. Сагалова, Н. Неждани, О. Ірванця, Ю. Іздрика, В. Герасимчука та ін. репрезентують структурну та функційну еволюцію метадрами, плідне використання іронії у виробленні метажанру.

Отже, поетика метадрами пройшла тривалий період жанрової і концептуальної еволюції. Метадраматичні форми знаходимо у драматургії різних періодів, починаючи від античності. У певному сенсі метадрамою можна вважати будь-яку драму. Втім, важливо, що у деякі літературні епохи і в деяких

драматичних текстах спостерігається особливо загострене відчуття світу, його діалогічності, абсурдності, роздвоєності, акцентованої умовності. Художня опція, налаштована подібним чином, провокує використання специфічних ігрових прийомів, побудови тексту і підбору персонажів, що так чи інакше пов'язані з місцем концентрації гри – театром.

Відмінною рисою метадраматичного тексту є авторефлексивність, спрямована на збільшення «реальностей» твору шляхом її віддзеркалення, яке є гарантією руйнації ілюзії правдоподібності у сценічній грі. Метадраму можна вважати явищем, яке дозволяє письменникам демонструвати множинність способів взаємодії уяви і умовності, номінованої як реальність.

Поняття «метадрама» чи не найточніше виражає зсув у поезиці традиційної драми до умовності, причому останнє стосується і кордонів власне текстualityності та сценічних координат. Таким чином відбувається процес трансгресії, тобто взаємного перетину різноманітних театральних елементів з метою прориву глядача за межі традиційного візуального обширу. У постмодерному просторі метадрама набула численних інваріантів і стала потужним поштовхом до цілеспрямованих пошуків нових шляхів розвитку драматургії.

Література:

1. Евреинов Н. О «Веселой смерти» / Евреинов Н. – «Искусство». – 1917. – № 5–6. – С. 17–18.
2. Клековкін О. THEATRICA : Лексикон / Олександр Клековкін. – К. : Фенікс, 2012. – 800 с.
3. Костенко Г. П'єса «Шантрапа» О. Саксаганського у виставі Д. Богомазова «Що їм Гекуба?» / Ганна Костенко // Проблеми сучасного літературознавства. – Вип. 20. – 2015. – С. 340–345.
4. Липківська А. Літературне першоджерело та сценічний текст: від егоцентризму «молодого» театру рубежу 1980–1990-х років – до демократичних цінностей сьогодення / Анна Липківська // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. – К. : Інтертехнологія, 2006. – 1054 с.
5. Малютіна Н. Поздние комедии А. Фредро: путь от разрушения канона к канонизации новых тем, жанров, приёмов / Наталья Малютіна // Слов'янські наукові читання: літературознавчий та культурологічний аспекти. Збірник статей за матеріалами наукових читань. – Одеса, 21 жовтня 2013 року. – Одеса: Принт Бистро, 2014. – 170 с. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4270/1/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0.pdf>
6. Новобранець О. Досвітні вогні української літератури (драма-обробка Лесі Українки «Камінний господар») / О. Новобранець // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Випуск 30. – 2006. – С. 143–147.
7. Abel Lionel. Tragedy and Metatheatre, Essays on Dramatic Form / Lionel Abel. – New York: Holmes and Meier, 2003. – 208 p.
8. Calderwood James L. Shakespearean Metadrama: The Argument of the Play in Titus Andronicus, Love's Labour's Lost, Romeo and Juliet, A Midsummer Night's Dream, and Richard II Hardcover. – Univ of Minnesota Pr, 1971. – 202 p.
9. Cohn R. Now Converging, Now Diverging: Beckett's Metatheatre // Drama on Drama. Dimensions of Theatricality on the Contemporary British Stage. London: Macmillan Press Ltd., 1997. – P. 91–107.
10. Haring-Smith Tori. From Farce to Metadrama: A Stage History of The Taming of the Shrew, 1594-1983 (Contributions in Drama and Theatre Studies). – Praeger, 1985. – 280 p.
11. Hornby R. Drama, Metadrama and Perception / Richard Hornby. – London-Toronto : Associated University Presse, 1986. – 189 p.
12. Lehmann Hans-Ties. Post-dramatisches Theater. Frankfurt am Main : Verl. der Autoren, 1999. – 512 p.